

Dorota Kaźmierczak-Pec

Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław

Mniejszość niemiecka na Ukrainie Zarys dziejów

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe, mniejszość niemiecka, Ukraina**Keywords:** national minorities, German minority, Ukraine

Wprowadzenie

Kolonizacja niemiecka na Ukrainie ma długą historię i równie burzliwą jak stosunki rosyjsko (radziecko)-niemieckie na przestrzeni dziejów. Mimo znaczącej pozytywnej roli, jaką przesiedleńcy odegrali w ekonomicznym rozwoju południa Ukrainy i Rosji, ich potomkowie zawsze w momentach przełomowych byli traktowani jak element obcy i wrogi. Przed I wojną światową mniejszość niemiecka na Ukrainie była tematem wielu szerokich rozpraw¹. Wyłania się z nich obraz wiejskiej, zintegrowanej społeczności, odpornej na asymilację, ale świetnie zaaklimatyzowanej i lojalnej wobec nowej ojczyzny. Można powiedzieć, że mniejszość ta była swoistym fenomenem – tworzyła germańskie wyspy wśród żywiołu słowiańskiego, współżycząc z nim w pełnej harmonii społecznej i ekonomicznej. Fenomen tej społeczności zasadza się na tym, że odróżniając się w zasadzie wszystkim – językiem, wyznaniem, stylem życia i gospodarowania, stopniem zamożności i organizacją społeczną, wrosła w Ukrainę, uznając ją za swoje miejsce na ziemi. Niemcy ukraińscy nie czuli się na Ukrainie obco, byli jej częścią, wybrali to miejsce na swój dom świadomie i wyborowi temu, nawet mimo niesprzyjających warunków i prześladowań, które stały się ich udziałem, pozostali wierni.

W okresie międzywojennym polityka władz radzieckich, nie tylko w stosunku do mniejszości narodowych, ale wszystkich obywateli, dążąc do zrównania i zuniifikowania społeczeństwa, likwidowała wszelkie przejawy odmienności, zwłaszcza

---

¹ M.in. A. Klaus, *Naszy kolonii. Opyt po istorii i statistike inostrannoj kolonizacyi w Rossii*, Sankt Petersburg 1896, S.D. Bondar', *Siekta miennonitow w Rossii (w swiazi s istoriej niemieckoj kolonizacyi na jugie Rossii)*, Pg., 1916; Ja. Sztach, *Oczerki iz istorii i sowriemiennoj żyzni južno-russkich kolonistow*, Moskwa 1916.

ekonomiczne i narodowościowe. Wszyscy mieli stać się ludźmi sowieckimi. Dla ukraińskich Niemców, dobrych gospodarzy, którzy własną, ciężką pracą stworzyli na Ukrainie, zwłaszcza na jej południowych obszarach, ogromne, świetnie prosperujące gospodarstwa rolne i hodowlane, był to proces szczególnie bolesny i niezrozumiały. Im więcej posiadali, tym boleśniej odczuli skutki I wojny światowej, rewolucji, komunizmu wojennego i tym bardziej niezrozumiałe były nakładane na nich ograniczenia – efektywna praca była nierozważną częścią ich religii i życia. Ich przodkowie, jak pisze historyk kolonizacji południa Ukrainy, K.E. Lindemann, „przekształcili gołe i niewykorzystane stopy Małorosji i Krymu w urodzajne pola, bogate sady, dochodowe winnice i sprzyjali rozwojowi nowoczesnych form gospodarowania na tych terenach. Tworząc swój dobrobyt i szczęście, tworzyli dobrobyt całego kraju, nauczyli miejscowych służyć ideałom państwowym i pomocy wzajemnej”². Wzmianka o ich gospodarstwie znalazła się także w *Kobzarze* Tarasa Szewczenki, który pisał:

A na Siczy mądry Niemiec
Kartofelki sadzi
A wy je kupujecie,
Jedzcie je na zdrowie,
I sławcie Zaporozże³.

Pozytywny wpływ przesiedleńców niemieckich na ekonomiczny rozwój południowej Ukrainy podkreślają wszyscy badacze tego zagadnienia. Zaproszenie niemieckich chłopów, protestantów, a zwłaszcza mennonitów⁴ do osiedlania się na południu Rosji w XVIII stuleciu nie było przypadkowym wyborem. Powody, dla których tak wielkie rzesze ludności chłopskiej zdecydowały się opuścić ojczyznę i szukać domu w obcym, dzikim kraju, jakim była w tym czasie Ukraina południowa i wybrzeże

² K.E. Lindemann, *Zakony 2-go fiewrala i 13-go diekabria 1915 g. (ob ograniczenii niemieckiego ziemlewladienija w Rossii) i ich wlijanije na ekonomiczeskoje sostojanije Jużnoj Rossii* (na prawach rękopisu), Moskwa 1916, s. 121.

³ Cyt. za: W. Serhijczuk, *Nimci w Ukraini*, Kyjiv 1994, s. 3.

⁴ Mennonici – wywodząca się z anabaptystów grupa skupiona wokół Mennona Simonsa (1496-1559). Członkowie grupy działali najpierw w Zurychu, skąd w latach 30. XVI w. uciekli przed prześladowaniem i schronili się w Niderlandach. Byli pokojowo nastawionym odłamem anabaptystów, prześladowanym zarówno przez katolików, jak i protestantów. W 1537 r. na swojego przywódcę obrali Menno Simonsa, byłego księdza katolickiego, od którego imienia wzięła się nazwa sekty. Mennonici szybko znaleźli zwolenników w Holandii i Niemczech, choć wciąż spotykali się z wrogością z powodu pacyfistycznych i anarchizujących poglądów. W 1683 r. duża grupa mennonitów wyemigrowała do Ameryki Północnej, gdzie osiedliła się w Pensylwanii. Mennonici głoszą skrajnie purytańskie zasady etyki kalwińskiej, odrzucają hierarchię kościelną, służbę wojskową, nie zajmują urzędów państwowych, propagują rygorystyczny moralny; uznają jedynie dwa sakramenty, chrzest dorosłych i eucharystię – rozumiane jako uzewnętrznienie oddziaływania Boga na wiernych. Przestrzegając rozdziału kościoła od państwa, zalecają jednocześnie podporządkowanie się prawom państwowym. Obecnie mają ok. 500 tys. wyznawców. H. Masson, *Słownik herezji w kościele katolickim*, Katowice 1993, s. 212-213, 234.

Morza Azowskiego (w pracach ukraińskich określa się ten region geograficzny mianem „przyazowia”), tłumaczy się zwyczaj „głodem ziemi”, opresyjnym systemem feudalnym i prześladowaniami religijnymi sekt protestanckich w Niemczech, czyli tym wszystkim, od czego uwalniały kolonistów ukazy Katarzyny II, gwarantujące wolność osobistą i religijną, przydziały żyznych czarnoziemów, zwolnienie od podatków i służby wojskowej.

Dobre czasy dla potomków niemieckich (także mennonitów) wychodźców na Ukrainie skończyły się w przededniu wybuchu I wojny światowej. Wtedy też ukazały się w Rosji bardzo krytyczne, napastliwe artykuły i prace dotyczące osadnictwa niemieckiego na Ukrainie. Charakterystyczną rzeczą jest, że wrogie nastawienie władz do Niemców zamieszkujących na Ukrainie i w Rosji, zarówno wówczas, jak i w okresie późniejszym (lata 30. i 40. XX w.), nie wynikało z obiektywnych, istniejących realnie przesłanek, świadczących o nielojalności tej grupy narodowościowej wobec państwa, ale odbywało się przewencyjnie, „na wszelki wypadek”. W sytuacji pogarszających się stosunków rosyjsko-niemieckich (później także radziecko-niemieckich) władza traktowała tę grupę swoich obywateli jako element niepewny, obcy i wrogi. Podejmowane środki zapobiegawcze wobec ewentualnej „zdrady” były zazwyczaj niewspółmierne do zagrożenia. W okresie tuż przed i podczas I wojny światowej rozpętano dyskusję o zagrażającym Rosji „germańskim zalewie”, który poniża rosyjską kulturę i wyrugował z ziemi naznaczonej rosyjską krwią ich prawosławnych właścicieli⁵.

Podobne argumenty pojawiły się po dojściu do władzy Adolfa Hitlera i pogorszeniu stosunków niemiecko-radzieckich na początku lat 30. XX w. Wtedy także władza uznała za wskazane „przyjrzenie się” ludności pochodzenia niemieckiego i dopatrzyła się, że ludność ta „prowadzi szkodniczą, dywersyjną, szpiegowską, kontrrewolucyjną działalność” przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Nie mając dowodów takiej działalności, wprowadziła środki zaradcze w postaci narastających represji – Niemców zwalniano z pracy, deportowano najpierw we wschodnie rejony USRR, a potem, podobnie jak Polaków, na północno-wschodnie rubieże ZSRR.

Czasy najdawniejsze

Pierwsze zapisy dotyczące obecności Niemców na Ukrainie pochodzą z X w., kiedy przybywali tu jako wędrowni kupcy. W XI w. grupy Niemców z Lubeki, Wiednia, Ratyzbony, Moguncji, głównie kupców, osiedlają się i zakładają kolonie handlowe w Kijowie, Łucku i Włodzimierzu. Napływ Niemców na tereny Ukrainy nasila się po nawale tatarskiej w latach 1240-1241, zwłaszcza na ziemie zachodniej Ukrainy,

⁵ S.P. Szeluchin, *Niemieckij kołonizacyi juga Rossii*, Odiessa 1915, s. 11-12.

gdzie Niemcy są pomocni przy odbudowie zrujnowanych miast, wspierają rozwój kupiectwa i rzemiosła. W XIII w. książę Danił Romanowicz zaprasza niemieckich budowniczych i kupców do Chełmna, a chcąc zachęcić ich do osiedlania się na terenie Ukrainy zwalnia ich od płacenia podatków, gwarantuje samorząd i sądownictwo według prawa magdeburskiego. Z biegiem czasu Niemcy osiedlają się we Lwowie, Przemyślu, Jarosławiu, Sanoku. O ich zorganizowaniu i statusie społecznym może świadczyć to, że w latach 1270-1290 wójtami Włodzimierza Wołyńskiego i Łucka byli Niemcy, także we Lwowie, w czasach księcia Lwa (1264-1300) wójtem był Niemiec, Bertold Stecher⁶.

Jednocześnie od XII w. trwa kolonizacja Zakarpacia. Pierwszym miastem, w którym Niemcy rozpoczęli osiedlanie się, był Spiż na pograniczu ukraińsko-słowackim. Potem pojawiają się w Leboczy, Koszycach, Praszewie, Użhorodzie, Mukaczewie, w XV w. zaś w Tiaczewie, Wiszkowie, Długim Polu. Mniej Niemców trafia na Bukowinę i prawobrzeżną Ukrainę.

Pod polskim i litewskim panowaniem kolonizacja niemiecka na Ukrainie znów się nasila. Polscy królowie i książęta litewscy, nadając kolonistom wiele ulg i prawo magdeburskie, sprawili, że w wielu miastach Niemcy stali się żywiołem dominującym – we Lwowie opanowali samorząd i sądownictwo, od 1352 r. zasiadali w radzie miejskiej, pełniąc funkcje wójtów. Język niemiecki stał się dominujący w zarządzie miejskim i kościołach – pierwszym katolickim biskupem Lwowa został Niemiec. W tamtych czasach we Lwowie mieszkali także Polacy, Ormianie, Żydzi, Tatarzy i Rusini, którzy posiadali swoje prawa i odrębne gminy samorządowo-wyznaniowe⁷.

Ówczesna kolonizacja dotyczyła zwłaszcza miast, ponieważ osadnictwo na wsiach było znacznie słabsze. Kolonizacja wsi zaczęła się w 1386 r. i trwała do początków XVI w., ale dotyczyła zwłaszcza terenów dzisiejszej Ukrainy zachodniej. Mieszczanie niemieccy tylko w okolicach Lwowa mieli większe znaczenie na wsiach, stąd też kilka miejscowości ma nazwy pochodzenia niemieckiego: Zamarstynów – Sommerstein, Kleparów – Klopper, Kulparków – Goldberg.

W drugiej połowie XV w. rola i znaczenie kolonistów niemieckich osłabły, mimo że w tym okresie powstało na ziemi lwowskiej 36 miast, w których wprowadzono prawo magdeburskie. Niemcy tracili swoją pozycję na rzecz Polaków i znaczna ich część uległa polonizacji, w mniejszym stopniu ukrainizacji. Wielu Niemców znalazło się w środowisku kozackim, m.in. starosta barski Bernard Pretficz, znany z tego, że stoczył 70 bitew z Tatarami i żadnej nie przegrał. W pierwszym rejestrze zapor-

⁶ W. Serhijczuk, *op. cit.*, s. 3.

⁷ Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945, s. 124.

skim z 1581 r. odnajdujemy Niemców, tak jak i na Siczy Zaporoskiej, o czym może świadczyć rejestr z 1649 r.⁸

Po śmierci Bohdana Chmielnickiego starszyzna kozacka umożliwiła przyłączenie się osadników niemieckich do społeczności kozackiej. Byli to głównie rzemieślnicy, zarządcy majątków starszyzny i pułkowników. Niemcy przyczynili się do rozwoju technologii wyrobu potasu, a rząd hetmański zatrudnił ich przy budowie umocnień i fortyfikacji jako zbrojarzy, architektów, lekarzy, nauczycieli. Podczas rządów hetmana Iwana Wychowskiego i Piotra Doroszenko przebywały na Ukrainie specjalnie wynajęte pododdziały niemieckie, a generalnym asawułą⁹ artylerii Iwana Mazepy był Fridrich von Kenigsek, który kierował obroną Batoryna w 1708 r. Sam Mazepa miał dwóch niemieckich lekarzy¹⁰.

Początki masowej kolonizacji niemieckiej w Rosji datuje się na drugą połowę XVIII stulecia, kiedy to caryca Elżbieta Pietrowna 2 maja 1759 r. wydała zgodę na osiedlanie się Niemców na terenach Rosji. Koncepcję carycy Elżbiety zrealizowała dopiero jej następczyni Katarzyna II, za panowania której mamy do czynienia ze „złotym wiekiem” kolonizacji niemieckiej w Rosji, a zwłaszcza w jej południowo-zachodnich guberniach¹¹.

Niemcy czarnomorscy

W momencie wstąpienia na tron carycy Katarzyny II w 1762 r. Rosja była krajem słabo zaludnionym, liczącym ok. 19 mln mieszkańców, natomiast w ostatnim roku jej panowania (1796), w wyniku olbrzymich nabytków terytorialnych, liczba ta podwoiła się i wyniosła 36 mln. Pod względem wielkości obszaru podboje Katarzyny II przewyższały zdobycze Piotra Wielkiego¹².

Po I wojnie z Turcją, zakończonej podpisaniem w 1774 r. traktatu pokojowego w Küczük Kajnardży nad Dunajem, wybrzeże czarnomorskie stało się niezależne od sułtana i flota rosyjska otrzymała prawo swobodnej żeglugi po Morzu Czarnym. W skład imperium rosyjskiego weszły stopy między Dnieprem a Bohem. Tatarów żyjących m.in. na Krymie i Kubaniu uznano za „wolnych i całkowicie niezależnych”, a Krym przestał być lennem Porty Otomańskiej¹³. W 1764 r. na Ukrainie lewobrzeżnej

⁸ W. Naułko, *Chto i widkoły żywe w Ukraini*, Kyjiw 1998, s. 47-48; *Nacionalni menszyny w Ukraini, 1920-1930-ti roky. Istoryko-kartohraficznyj atlas*, red. M. Panczuk ta in., Kyjiw 1996, s. 63.

⁹ Etym. – z języka tureckiego *jasaul* – stopień oficera w wojsku kozackim do 1917 r. Zastępca atamana koszowego.

¹⁰ W. Serhijczuk, *op. cit.*, s. 4.

¹¹ *Etnicznyj dowidnyk. Etniczni menszyny w Ukraini*, red. W. Ewtuch, Kyjiw 1996, s. 88.

¹² M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 442.

¹³ I. Kułynycz, N. Kryweć, *Narysy z istoriji nimeckych kołonij w Ukraini*, Kyjiw 1995, s. 33.

zlikwidowano urząd hetmana, a rządy przekazano tzw. Kolegium Małorosyjskiemu z Piotrem Rumiancewem na czele. Nazwę Ukrainy zmieniono na Małorosję¹⁴, a wielkorządcą południowych kresów imperium został książę Grigorij Potiomkin¹⁵.

Południowa Ukraina nie miała głębokich własnych tradycji. Były to „Dzikie Pola, do ostatniej ćwierci XVIII w. zamieszkiwane jedynie przez Tatarów i Kozaków zaporożskich. Nawet po likwidacji Chanatu Krymskiego w 1774 r. i Siczy Zaporoskiej rok później, południowa Ukraina długo jeszcze zachowała charakter pogranicza, w połowie XIX w. co siódmy jej mieszkaniec był żołnierzem”¹⁶.

Inną cechą szczególną tego regionu były nadzwyczaj żyzne czarnoziemy, a sąsiedztwo morza stwarzało możliwości stworzenia pomostu między nowymi obszarami rolnymi a rynkiem europejskim, którego zapotrzebowanie na zboże, wełnę i inne produkty rolnicze przyczyniło się do szybkiego rozwoju gospodarczego tego regionu – eksport zboża był przyczyną dążeń do zwiększenia obszaru zasiewów. Osiedlani na Ukrainie ludzie, niebędący skrupowani systemem pańszczyźnianym, mieli poczucie, że są gospodarzami tych ziem i mogli szybko zmienić te obszary w spichlerz Rosji.

Tereny południowej Ukrainy były ważne dla Katarzyny II pod względem strategicznym, pragnęła ona bowiem zrealizować żywą w Rosji ideę Trzeciego Rzymu¹⁷. Urzeczywistnienie tego planu wymagało przekształcenia słabo zaludnionych i pozostających poza kontrolą administracyjną państwa Dzikich Pól w dobrze zagospodarowane zaplecze ewentualnych działań wojennych – przekształceniu ich w rejony kultury rolnej, które byłyby naturalną zaporą dla koczowniczych plemion tatarskich

¹⁴ Kolegium Małorosyjskie zostało ostatecznie zlikwidowane w 1786 r., a nazwę Małorosja zastąpiono inną – Noworosja. *Encykłopedija ukrajinoznawstwa*, red. W. Kubijowycza, Lwów 1994, s. 1451.

¹⁵ E. Roztworowski, *Historia powszechna, wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 697-698.

¹⁶ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999*, Lublin 2000, s. 32.

¹⁷ Myśl o Moskwie jako Trzecim Rzymie zrodziła się po upadku Bizancjum i małżeństwie cara Piotra III z Zofią Paleolog. Juraj Krizanić sformułował w XVII w. projekt uczynienia z Moskwy stolicy słowiańskiego imperium, obejmującego terytoria należące w tym czasie do Turcji. Idea Trzeciego Rzymu odegrała olbrzymią rolę w kształtowaniu rosyjskiej świadomości mesjanistycznej. Po unii florenckiej i upadku prawosławnego cesarstwa bizantyjskiego carstwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym (poza rozbitą feudalnie Gruzją, która nie odgrywała żadnej roli na arenie politycznej), car rosyjski zaś, jak mówił mnich Filoteusz, „jest jedynym na całej ziemi carem chrześcijańskim”, a „wcieleniem powszechnej i apostołskiej cerkwi jest cerkiew Przenajświętszej Bogurodzicy w »bogonośnym« grodzie Moskwie, który zajął miejsce Rzymu i Konstantynopola i jedyny w całym wszechświecie jaśniej od słońca świeci”. Jest istotne, że upadek Konstantynopola (1453) w przybliżeniu zgadza się z ostatecznym wyzwoleniem Rusi spod jarzma tatarskiego (1480). Na Rusi te dwa wydarzenia powiązano: w czasie gdy w Bizancjum islam triumfuje nad prawosławiem, w Rosji dokonuje się proces odwrotny. Obywatele cesarstwa rosyjskiego uważali się za naród wybrany, mający posłannictwo religijne. Rosja jako jedyne imperium prawosławne, i w tym sensie cesarstwo wszechświatowe, podobnie jak pierwszy i drugi Rzym, miała być nosicielką i strażniczką prawdziwego chrześcijaństwa, prawosławia. Na tej ziemi dokonało się unarodowienie kościoła prawosławnego, prawosławie stało się wiarą rosyjską.

i bałkańskich. W tym celu pustynne stopy należało zasiedlić ludźmi zdolnymi, wykorzystać w pełni potencjał tych terenów, które w przypadku wojny z Turcją miały odgrywać rolę silnego i mobilnego zaplecza. Na barkach tamtejszej ludności miał spoczywać ciężar powinności wojennych – stąd byłyby zabierane podwozy i prowiant dla armii oraz byłiby rekrutowani mężczyźni mający uzupełnić straty poniesione w wyniku walk itp.

Przesiedlenie tam rosyjskiej ludności było zadaniem trudnym. Po pierwsze ze względu na skomplikowany system poddaństwa w Rosji, a po drugie ze względu na opór szlachty przeciwko zmianie istniejącego stanu rzeczy. Poza tym kolonizacja tych ziem cudzoziemcami, tworzącymi zwarte, odmienne od ludności autochtonicznej gromady, miała także na celu osłabić „Republikę kozacką” Siczy zaporoskiej, która stanowiła zarzewie potencjalnych buntów i powstań¹⁸.

Zachęcając rzemieślników i chłopów, zwłaszcza tych uprawiających zboża mączne z Niemiec i Holandii, do osiedlania się na terenach południowych i południowo-wschodnich Rosji, ogłoszono 22 lipca 1763 r. specjalny manifest, który obiecywał osadnikom nadanie ziemi na dogodnych warunkach, zasiłek pieniężny na zagospodarowanie się w nowej ojczyźnie, zwolnienie od służby wojskowej, a ponadto gwarantował wolność sumienia i wyznania oraz samorząd. Dla potencjalnych przesiedleńców była to szansa uwolnienia się od panującego w Niemczech systemu feudalnego, mennonici i ewangelicy spodziewali się znaleźć w Rosji możliwość życia w zgodzie z zasadami własnej wiary. Zubożali chłopci niemieccy i rzemieślnicy masowo przybywali do Rosji i pod nadzorem specjalnych agent rządowych osiedlali się na terenach Zaporozża, Chersońska, a później także Dniepropietrowska, Doniecka, w rejonach odeskim, mikołajewskim i innych¹⁹.

Wzdłuż brzegu Morza Czarnego ciągnęły się kolonie chłopów bułgarskich i greckich, którzy szukali tu schronienia przed władzą turecką. Na północno-wschodnich i północno-zachodnich terenach dawnego Zaporozża koncentrowały się siedliska Serbów, jednak największą grupę kolonistów spoza imperium stanowili „Niemcy czarnomorscy”, których skupiska rozsiane były po wszystkich trzech guberniach noworosyjskich i dzieliły się według wyznania na społeczności luteranów-ewangelików, katolików i mennonitów.

Nieprzypadkowe także wydaje się zachęcanie do osiedlania się na południu Ukrainy mennonitów, o których Katarzyna II mawiała „moi ulubieńcy”²⁰. Tłumaczenie tego zjawiska pochodzeniem Katarzyny II, która sama przecież była Niemką, a prawosławie

¹⁸ I. Kułynycz, N. Kryweć, *op. cit.*, s. 35.

¹⁹ *Nimci w Ukraini (20-30-ti r.r. CHCH st.)*. Zbirnyk dokumentiv derżawnych Archiwiv Ukrainy Ukraïni, Uporiadnyky, Ja. W. Jakowłewa, B.W. Czyrko, S.P. Pyszko, Kyjiw 1994, s. 4.

²⁰ I. Kułynycz, N. Kryweć, *op. cit.*, s. 51.

przyjęła z czysto politycznych względów, nie wyjaśnia zagadnienia – caryca Katarzyna II była znacznie lepiej wykształcona niż jej poprzednicy, miała silny zmysł praktyczny i talent działacza państwowego, jej działaniami kierował pragmatyzm, a nie sentymenty. Szukając przyczyn, dla których zdecydowała się ona zasiedlić południe Rosji osadnikami z Niemiec, należałoby raczej sięgnąć do podstaw religii przyszłych kolonistów natchnionych „duchem kapitalizmu”²¹.

W ciągu 100 lat kolonizacji południa Ukrainy (1764-1864) założono w latach 1764-1770 117 kolonii: w guberni saratowskiej 46, w samarskiej 56, woroneżkiej 1, czernihowskiej 6, w powiecie berdiańskim 8. W ciągu kolejnych 30 lat 1770-1800 powstało kolejnych 18 kolonii, największa liczba kolonii na południu Ukrainy powstała w latach 1800-1850 – ponad 250, z czego większość w guberniach chersońskiej, katerynosławskiej i taurydzkiej²².

W 1858 r. na południu Ukrainy zamieszkiwało ok. 138,8 tys. Niemców, w okresie pierwszego rosyjskiego spisu powszechnego w 1897 r. było ich tam już 377,8 tys.²³ Inny charakter miało osadnictwo niemieckie na pozostałych ziemiach dzisiejszej Ukrainy. Pozostająca pod panowaniem Austro-Węgier zachodnia Ukraina miała być terenem doświadczalnym do akcji germanizacji administracji monarchii. Nowa fala osadnictwa niemieckiego na tym terenie rozpoczęła się w latach 80. XVIII w. Doszło wtedy do tzw. kolonizacji józeffińskiej, której celem było głównie zwiększenie siły podatkowej i wojskowej tego rejonu oraz germanizacja i osłabienie odrębności narodowościowej Galicji. Tworzono niemieckie kadry – urzędnicze, oficerskie, nauczycielskie. Wydany przez Marię Teresę w 1774 r. „patent kolonizacyjny” pozwalał katolickim kupcom i rzemieślnikom osiedlać się w miastach całej Galicji i obdarzył ich na okres 6 lat wolnością podatkową. Protestantom wolno było się osiedlać tylko w ściśle wyznaczonych miastach: we Lwowie, Jarosławiu, Zamościu, Zaleszczykach i Brodach. Sama Maria Teresa była przeciwniczką kolonizacji wsi, którą uważała za zbyt kosztowną, udzielanie zapomóg pieniężnych wydawało jej się demoralizujące, ściągające „bezwartościowy element bez majątku”²⁴. Kolonizację Galicji rozpoczął więc w zasadzie dopiero Józef II po śmierci Marii Teresy, wydając w 1781 r. kolejny „patent kolonizacyjny” zachęcający do osiedlania się na wsiach przez wprowadzenie zasady finansowego poparcia państwa dla osadników. Odrębny „patent tolerancyjny”, z tego

²¹ Termin ten sformułował Maks Weber w swojej pierwszej pracy poświęconej socjologii religii, *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*, zob.: S. Kozyr-Kowalski, *Weberowska socjologia religii a teoria społeczeństwa jako całości*, [w:] M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, s. 31.

²² K. Lindiemann, *op. cit.*, s. 142.

²³ *Etniczny dowidnyk. Etniczni męszyny...*, s. 89. Niemiecki autor J. Schlening w pracy *Das Deutchtum in Sowjetrussland*, Berlin 1927, powołując się na pierwszy rosyjski spis ludności z 1897 r., wymienia liczbę 359 226 Niemców na terenie Ukrainy (1,5% ogółu).

²⁴ Z. Kaczmarczyk, *op. cit.*, s. 183.

samego roku, nadał równouprawnienie protestantom, co umożliwiło im przesiedlanie się na dowolne tereny dóbr koronnych. Kolonistów sprowadzano drogą werbunku, osiedlano w folwarkach na koszt państwa, udzielano im także bezpłatnej pomocy lekarskiej. Jednak wielorakie problemy natury technicznej zmusiły Józefa II do zaniechania polityki kolonizacyjnej. Ostatecznie wstrzymano przesiedlenia w 1785 r., do tego czasu w ciągu 4 lat przesiedlono ok. 14 400 Niemców, którzy stworzyli 139 kolonii rolnych. Kolonie liczyły po 10-40 rodzin, a koloniści pochodzili głównie z Palatynatu (36%), Nassau (10%), Lotaryngii (6,3%), Trewiru (6%). Ci Niemcy zakarpaccy skupiali się w niewielkich wiejskich osadach ciągnących się od Lwowa do Karpat, mniejsza grupa mieszkała na Bukowinie i Zakarpaciu. Większość z przesiedleńców „kolonizacji józefińskiej” spolonizowała się jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, mimo wysiłków ze strony Wiednia i Rzeszy, aby temu zapobiec²⁵.

Charakterystyka mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym w USRR

W okresie międzywojennym w Związku Radzieckim przeprowadzono trzy powszechne spisy ludności w latach: 1926, 1937 i 1939. Oprócz tego regularnie przeprowadzano spisy lokalne i wyborcze. Wiadomo, że spis z 1937 r., który miał być ilustracją zwycięstw partii i narodu w budownictwie socjalistycznym, rozczarował Stalina, świadcząc o czymś zgoła innym – wykazał ogromne straty ludzkie spowodowane głodem, stąd wyniki ówczasie utajniono. Nie odpowiadały one także polityce państwa radzieckiego, zwłaszcza w dziedzinie narodowościowej. Osoby odpowiedzialne za nadzór nad przeprowadzeniem spisu zostały oskarżone o „szkodnictwo” i w większości poddane represjom. Nieznane są także wyniki spisu z 1939 r. Opublikowane bardzo ogólne wyniki nie pozwalają ocenić wszystkich procesów, problemów, rezultatów polityki narodowościowej i obrazu przemian zachodzących w społeczeństwie Ukraińskiej SRR.

Najbardziej wiarygodny był Pierwszy Ogólnozwiązkowy Spis Ludności przeprowadzony w grudniu 1926 r., jeszcze przed ukształtowaniem się totalitarnej kontroli partyjnej we wszystkich dziedzinach życia kraju. Podczas jego przeprowadzania chęć uzyskania rzeczywistych danych o społeczeństwie dominowała nad czynnikiem politycznym i doktrynalnymi wskazaniem partyjnymi. Kwestionariusze spisowe były obszerne, składały się z 14 szczegółowych pytań o wiek, płeć, narodowość, język ojczysty, miejsce urodzenia, okres zamieszkiwania w danej miejscowości, stan cywilny, wykształcenie itp. Kwestionariusze nie zawierały natomiast pytań dotyczących

²⁵ *Ibidem*, s. 185.

wyznania, co miało spore znaczenie dla określenia przynależności narodowej ludności katolickiej²⁶.

Opublikowane w latach 1928-1933 wyniki szczegółowe tego spisu, zawarte w 56 tomach, wyróżniają się wysokim poziomem naukowym i ogromem danych. W stosunku do całego obszaru ZSRR w Ukraińskiej SRR zamieszkiwało: 4% Rosjan, 95% Bułgarów, 80% Mołdawian, 75% Czechów, 52% Żydów, 60% Polaków, 40% Niemców, 30% Greków, nie licząc innych mniejszości²⁷.

Dane statystyczne dotyczące mniejszości niemieckiej, jej liczebności, rozmieszczenia i zamożności były gromadzone i systematyzowane od połowy XIX w. przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rosji. Spis z 1887 r. sporządzony na podstawie kryterium językowego w 9 guberniach ukraińskich wykazał od 526 241 do 590 265 osób pochodzenia niemieckiego, z czego ponad 350 tys. zamieszkiwało na południu Ukrainy w guberniach katerynosławskiej, taurydzkiej i chersońskiej²⁸. Z ogólnej liczby kolonistów niemieckich w tym rejonie 42,6% stanowili ewangelicy, 36,7% katolicy, 20,7% mennonici²⁹.

Zastosowanie kryterium językowego w stosunku do oszacowania stanu liczebnego mniejszości niemieckiej dało w miarę obiektywne wyniki, ponieważ osadnicy niemieccy posługiwali się na co dzień językiem ojczystym i wielu z nich nie mówiło po rosyjsku. Zgodnie z danymi ze spisu z 1926 r. na Ukrainie żyło 393,9 tys. Niemców, co stanowiło 1,36% ludności kraju. Z tej liczby 360 tys. było ludnością wiejską, co tworzyło 93,2% ogólnej liczby osób niemieckiego pochodzenia na Ukrainie³⁰. Przedstawione dane są niepełne, ponieważ w 1926 r. do USRR nie należał Półwysep Krymski, przyłączony do niej dopiero w 1954 r., natomiast w jej skład wchodziła Mołdawska ASRR³¹. W Krymskiej ASRR żyło, zgodnie z danymi spisu z 1926 r., 43 631 osób narodowości niemieckiej³².

²⁶ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1931*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 71.

²⁷ *Itogi raboty sriedi nacyonalnych mien'szynstw w Ukrainie*, Charków 1927, s. 10, B.W. Czyrko, *Robota partorhanizacij z nacyonalnymi menszynamy na Ukrajini (1923-1939)*, „Ukrajinskyj Istorycznyj Żurnał” 1988, nr 6, s. 69.

²⁸ *Nacionalni procesy w Ukrajini. Dokumenty i materiały*, red. W.F. Panibudłasky, Kyjiw 1997, s. 296-300.

²⁹ Szacunkowe dane o liczebności mniejszości niemieckiej na Ukrainie w tym okresie – 550 tys., uwzględniając także Galicję Wschodnią, Północną Bukowinę i Ruś Zakarpacką, ale bez guberni mińskiej, grodzieńskiej i Chełmszczyzny, [w:] P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami*, Warszawa 1996, s. 149-157.

³⁰ *Etnicznyj dowidnyk...*, s. 91.

³¹ P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 168.

³² S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993, s. 57.

W dobie realizacji polityki „ukrainizacji”, wobec braku inteligencji ukraińskiej i niskiego odsetka ludności ukraińskiej w miastach, które były zamieszkane w 51,6% przez ludność nieukraińską³³, władze były zainteresowane przemianami w mieście. Stopień modernizacji kraju określa się za pomocą wskaźnika ludności miejskiej, liczby mieszkańców pracujących w innych sektorach gospodarki narodowej niż rolnictwo, leśnictwo czy rybołówstwo, liczby szkół i odsetka ludności objętej nauczaniem, liczby osób, które przynajmniej raz w tygodniu czytają gazetę, przynajmniej raz w miesiącu otrzymują lub wysyłają list, słuchają radia, chodzą do kina, pracują w przedsiębiorstwie zatrudniającym więcej niż pięciu pracowników itp. Sens ukrainizacji lat 20. polegał na „przetworzeniu” chłopskiego w przeważającej części środowiska ukraińskiego w nowoczesny naród, mający własne elity intelektualne i polityczne. Jarosław Hrycak określa je mianem „autochtonów nawróconych na marksizm za pośrednictwem języka ojczystego”³⁴. Dlatego też z niepokojem przyjęto, że przewagę ludności miast powyżej 50 tys. mieszkańców stanowili Rosjanie i Żydzi, których łączna liczba przekraczała 60%³⁵.

Tabela 1. Przekrój społeczno-zawodowy ludności miejskiej i podmiejskiej USRR w latach 1925-1926 (w %)

Grupy ludności	Ogółem narodowości	Rosjanie	Żydzi	Niemcy	Polacy	Ukraińcy
Robotnicy	33,3	42,6	21,2	41,0	39,5	32,9
Urzednicy	22,0	24,2	25,4	24,4	21,1	21,1
Rzemieślnicy	6,8	3,3	17,7	3,0	3,9	4,5
Pracownicy gosp. domowych	11,2	14,3	7,5	14,1	12,5	11,8
Inni	26,7	18,6	28,2	17,3	23,0	29,4

Źródło: *Itogi raboty sriedi nacyonalnych mienšzynstw w Ukrainie*, Charków 1927, s. 10; B.W. Czyrko, *Robota partorhanizacij z nacyonalnymi mienšzynami na Ukraini (1923-1939)*, „Ukraiński Istoryczny Żurnal” 1988, nr 6, s. 12.

Mniejszość niemiecka zamieszkująca obszary wiejskie w przeważającej większości od 1926 r. pracowała jeszcze we własnych gospodarstwach. Kryteria ekonomiczne i kultura pracy wyróżniały ją, oprócz Czechów, jako grupę, do której należeli najlepsi rolnicy, hodowcy i ogrodnicy, osiągający najwyższe plony. Stąd też wysoki procent

³³ M. Iwanow, *op. cit.*, s. 101.

³⁴ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999*, Lublin 2000, s. 208.

³⁵ Dane pochodzą ze spisu ludności miejskiej przeprowadzonego w 1923 r. J.M. Kupczak, *op. cit.*, s. 29.

zamożnych gospodarzy niemieckich został zaliczony przez władze do kategorii kułaków.

Jednak kolonie niemieckie znajdowały się wówczas w złej sytuacji ekonomicznej, drastycznie zmalało pogłowie bydła i koni, sprzętu. Na skutek podziału ziemi niemieckich gospodarstw uznanych za kułackie odebrano kolonistom niemieckim ok. 40-45% gruntów rolnych, często tych najwyższej klasy³⁶, a należy pamiętać, że przed wojną i rewolucją niemiecki sposób gospodarowania opierał się na maszynowej obróbce ziemi. W momencie zmniejszenia obszaru uprawy sposób ten okazał się nieopłacalny. Rozdział odebranej kolonistom niemieckim ziemi przez chłopów rosyjskich i ukraińskich stał się przyczyną wielu nieporozumień, zwłaszcza że koloniści utracili w tym czasie także znaczną liczbę pastwisk, co odbiło się na pogłowie bydła. Sytuacja taka istniała we wszystkich rejonach USRR.

Niemcy mieszkali w zwartych skupiskach, 68,6% z nich żyło we wsiach niemieckich lub o przewadze ludności niemieckiej³⁷. W czasie wdrażania reformy administracyjnej w 1922 r. widoczne były ich starania o zachowanie jednolitego charakteru narodowego rejonów niemieckich. Poza tym Niemcy, podobnie jak Żydzi, wykazywali niechętny stosunek do zawierania małżeństw mieszanych, odmiennie niż Polacy, którzy osiągnęli na tym polu wynik zbliżony do Rosjan. W 1924 r. liczba par małżeńskich tej samej narodowości kształtowała się następująco: Ukraińcy – 97,6%, Żydzi – 96,2%, Niemcy – 88,8%, Bułgarzy – 85,0%, Grecy – 69,19%, Polacy – 62,3%, Czesi – 50%, Ormianie – 34,1%³⁸.

Do początku XIX w. szkolnictwo niemieckie praktycznie nie istniało. Dzieci uczono podstawowych umiejętności, takich jak pisanie i czytanie, przede wszystkim w domach i oczywiście w języku ojczystym, niemieckim. Mimo tego większość ludności niemieckiej potrafiła czytać i pisać w języku ojczystym (tylko w guberni taurydzkiej ponad 67%), podczas gdy większość społeczności niemieckiej na Ukrainie słabo znała język rosyjski³⁹ i ukraiński, przede wszystkim dlatego, że języków tych nie znali nauczyciele niemieccy. W guberni donieckiej jeszcze w 1925 r. zaledwie 7 niemieckich nauczycieli władało językiem ukraińskim. W tym samym czasie ani

³⁶ Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniw władzy ta upravlinnia Ukrainy (CDA-WOWU), f. 413, op. 1, spr. 53, ark. 9.

³⁷ *Itogi raboty...*, s. 15.

³⁸ *Ibidem*. Zgodnie z teorią asymilacji, występowanie małżeństw mieszanych (egzogamia) jest dowodem na otwartość grupy etnicznej, a więc sytuacji, gdy przynależność do grupy nie jest przeszkodą w zawieraniu małżeństw w innej grupie i odwrotnie, grupa sama wyraża zgodę na przyjmowanie w związku rodzinne osoby obce etnicznie. Z punktu widzenia efektów procesów asymilacyjnych jest to bardzo istotne, ponieważ małżeństwa mieszane są zarówno skutkiem, jak i przyczyną zanikania poczucia obcości pomiędzy grupami etnicznymi, przyczyniają się też do upowszechnienia wartości obu grup, są pośrednikiem w komunikacji międzygrupowej.

³⁹ *Nimci w Ukraini (20-30-ti r.r. CHCH st.)...*, s. 29-31.

jeden nauczyciel niemiecki nie uczestniczył w kursach tego języka organizowanych przez władze. Nauczyciele chętniej doksztalali się na niemieckich 3-letnich kursach pedagogicznych w Pruszybie, Odessie i Chortycy, a także na niemieckich rejonowych kursach przygotowawczych⁴⁰. W tym czasie odsetek piśmiennych w języku narodowym wśród innych mniejszości narodowych na Ukrainie był znacznie niższy i wynosił: wśród Polaków – 40,6%, Żydów – 39,0%, Rosjan – 32,4%, Ukraińców – 13,0%, Mołdawian – 8,9%⁴¹.

Tabela 2. Odsetek piśmiennych wśród ukraińskich mniejszości narodowych w 1897 r.

Język ojczysty	Piśmiennych (w %)
Niemiecki	51,8
Polski	40,6
Żydowski	39,0
Rosyjski	32,4
Ukraiński	13,0
Mołdawski	8,9

Źródło: *Nacionalni procesy w Ukraini. Dokumenty i materiały*, t. 1, red. W.F. Panibudłasky, Kyjów 1997, s. 396.

Duży procent posługujących się językiem ojczystym na co dzień, w mowie i piśmie, utrzymał się wśród Niemców także w okresie międzywojennym i był jednym z najwyższych spośród wszystkich narodowości zamieszkujących ZSRR. Wyższy odsetek znających język ojczysty w mowie i piśmie mieli tylko Turcy, Tatarzy, Gruzini i Rosjanie.

W przypadku interesującej nas zbiorowości i w świetle dotychczasowych rozważań wyraźnie widoczne stają się źródła zachowania swojej odrębności narodowej przez mniejszość niemiecką na Ukrainie przez, bez mała, trzy wieki. Od miejscowej ludności odróżniało ich w zasadzie wszystko – odmienny, niesłowiański język, wyznanie, prestiż społeczny, status ekonomiczny, rodzaj tworzonych przez nich wspólnot, a także wygląd zewnętrzny. Należy podkreślić, że ważnym czynnikiem opóźniającym asymilację mniejszości niemieckiej było także jej otoczenie, w przeważającej mierze chłopstwo ukraińskie, „żywiol bez wyraźnej fizjonomii narodowej”⁴². Chłopi z reguły

⁴⁰ CDAWOWU, f. 413, op. 1, spr. 130, ark. 135-137.

⁴¹ Zob. tab. 2.

⁴² A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Warszawa 1979, s. 21.

są warstwą, wśród której świadomość narodowa rozwija się najpóźniej, co wynika z niskiego poziomu wykształcenia, bardzo wysokiego odsetka analfabetów, nieznamomości tradycji i symboliki narodowej. Czyni ich to podatnymi na asymilację ze strony wyższej kultury⁴³.

Wprowadzona w latach 20. XX w. reforma administracyjna nie respektowała narodowościowego składu społeczeństwa przy wyznaczaniu granic rejonów narodowościowych, niszcząc tradycyjne, historycznie ukształtowane struktury społeczności niemieckiej, w tym oparte na gospodarstwach rodzinnych formy gospodarowania. Częste sytuacje konfliktowe były powodowane zamykaniem domów modlitewnych i prześladowaniem wierzących i praktykujących Niemców. W strukturze społeczno-socjalnej niemieckiej grupy narodowościowej zachodziły w tym czasie poważne zmiany – wzrost warstwy biednej, pauperyzacja i proletaryzacja. Pracownicy organów podatkowych i ziemskich oraz organizacji partyjnych wciąż jednak patrzyli na kolonie niemieckie jak na gniazda „zamożnych, kułackich elementów”. Często zdarzały się wypadki pozbawiania ludności niemieckiej prawa wyborczego, najczęściej za zatrudnianie pracowników najemnych i handel. W raporcie Centralnego Biura Sekcji Niemieckich z grudnia 1924 r. zauważano, że kolonie niemieckie w guberni katerynosławskiej, Donbasie i na Wołyniu obłożono podatkiem rolnym dwu-, trzykrotnie wyższym niż sąsiednie wioski ukraińskie⁴⁴. Ci bronili się za pomocą dostępnych, formalnych możliwości prawnych, a kiedy te zawiodły, wyrażali chęć emigracji⁴⁵.

W notatce informacyjnej Centralnej Komisji ds. Mniejszości Narodowych znalazł się zapis, że od 1922 r. do 1924 r. z Ukrainy do Stanów Zjednoczonych i Kanady wemigrowało 8 tys. osób narodowości niemieckiej, nie licząc dzieci. W tym samym okresie wpłynęło ok. 20 tys. deklaracji chęci wyjazdu z Ukrainy. Emigracja objęła głównie mennonitów, których w całym ZSRR było wówczas około 56 tys.⁴⁶

⁴³ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 173, 174; Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność kulturalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939*, Kraków 2000, s. 173.

⁴⁴ *Nimci w Ukraini (20-30-ti r.r. CHCH st.)...*, s. 24.

⁴⁵ *Etniczny dowidnyk...*, s. 90-91. Deklarowanie woli opuszczenia Ukrainy przez Niemców było szczególnie niewygodne dla bolszewików. W tym czasie nastąpiło wyraźne zwiększenie roli państwa niemieckiego w polityce Rosji Sowieckiej. Układ z Rapallo (16.04.1922 r.) pozwolił zacisnąć więzi gospodarcze, polityczne i wojskowe. Niemcy stały się pierwszym, pod względem obrotów handlowych, partnerem Sowietów, stanowiąc 1/3 obrotów za granicą. W układzie znalazły się także tajne klauzule o współpracy wojskowej – Sowietci udostępniali Niemcom swoje poligony do testowania produkowanego m.in. na Ukrainie sprzętu wojskowego. Gestem ze strony ZSRR było utworzenie w lutym 1924 r. Autonomicznej Republiki Niemców Powołża w ramach Federacji Rosyjskiej. A. Skrzypek, *Niespełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917-1941*, Warszawa 1992, s. 255-258.

⁴⁶ CDAWOWU, f. 413, op. 2, spr. 10, ark. 288.

Tabela 3. Liczba rejonów narodowościowych w latach 1925-1930

Rok	Niemcy	Polacy	Rosjanie*	Żydzi
1925	5	1	b.d.	b.d.
1926	5	1	b.d.	1
1927	7	1	8	1
1928	6	1	8	1
1930	7	1	8	3
1931	7	1	8	3

Źródło: J.M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994, s. 135; B.W. Czyrko, *Nacionalni menszyny w Ukraini (20-30 roky XX stolittia)*, Kyjiw 1995, s. 41-49.

* J.M. Kupczak w swojej pracy wymienia 9 rosyjskich rejonów narodowościowych.

Tendencje emigracyjne powtórnie nasiliły się w końcu lat 20. i na początku 30. Wtedy głównymi ich przyczynami, oprócz terroru politycznego i prześladowań religijnych, były planowy skup zboża przez państwo, kolektywizacja i głód⁴⁷. Tym razem jednak władza nie miała zamiaru zezwalać na emigrację. Do wszystkich niemieckich rejonów wysłano na dwa miesiące po dwóch pracowników mówiących po niemiecku, którzy mieli zorientować się w sytuacji na miejscu oraz „zlikwidować wszystkie gospodarstwa wyzyskiwaczy w rejonach kolektywizacji”⁴⁸. Po przeprowadzeniu tej akcji wszystkie rozkułaczane rodziny niemieckie zostały zesłane w północne i północno-wschodnie rejony ZSRR⁴⁹.

W tym samym czasie (początek lat 30. XX w.) zaostrzyły się represje na tle narodowościowym. Rozpoczęto kontrole i likwidacje rejonów narodowościowych, którym towarzyszyły przesiedlenia i deportacje ludności. Mniejszość niemiecką oskarżano o działalność dywersyjną, „szkodnictwo”, szpiegostwo, kontrrewolucję. Likwidowano organizacje mniejszości niemieckiej, jej przedstawicielei zwalniano z pracy. Do końca 1939 r. zamknięto wszystkie niemieckie instytucje, szkoły, wydawnictwa, kluby, a także rejon narodowościowe i rady wiejskie na Ukrainie⁵⁰.

Po napaści Niemiec na Związek Radziecki, los zamieszkujących na Ukrainie potomków kolonistów niemieckich był przesądzony. Z obawy przed stworzeniem „piątej kolumny” zdecydowano się wysiedlić wszystkich zamieszkujących jeszcze na

⁴⁷ W. Ewtuch, B.W. Czyrko, *Nimci w Ukraini*, Kyjiw 1994, s. 18.

⁴⁸ Centralnyj Derżawnyj Archiw Hromadських Objednan' Ukrainy (CDAHOU), f. 1, op. 7, spr. 179, ark. 11-12.

⁴⁹ S. Kulczyckij, *Cina „wełykoho perełomu”*, Kyjiw 1991, s. 78-79.

⁵⁰ I. Kułynycz, A. Kudriaczenko, W. Chochłaczow, *Wychidci z nimeckych zemel na terenach Ukrainy. Mynule ta šiohodennia*, Kyjiw 1995, s. 25; O. Wojnałowycz, *Orhanizacija školnoji oswity dla nacionalnych menszyn w Ukraini 20-30 rr.*, Kyjiw 1992, s. 87.

terenie USRR Niemców, „nie z przyczyn wrogiego nastawienia do nich administracji radzieckiej, ale po prostu zapobiegawczo”⁵¹.

W „Raporcie bojowym” nr 28/OP sztabu południowego frontu skierowanym do Stalina z 3 sierpnia 1941 r. pojawiła się informacja, że w czasie działań wojennych na Dniestrze ludność pochodzenia niemieckiego strzelała z okien swoich domów do wycofujących się wojsk radzieckich, a armia niemiecka była witana przez tych ludzi chlebem i solą. W związku z tym zalecano niezwłocznie wysiedlić ludność niemiecką. Na podstawie tego doniesienia Stalin dał Berii instrukcję następującej treści: „Towarzyszu Beria. Trzeba wysiedlić z hukiem”⁵². Zgodnie z postanowieniem politbiura KC WKP(b), z 31 sierpnia 1941 r. *O Niemcach zamieszkujących w USRR* i Państwowego Komitetu Obrony ZSRR, nr 702ss z 22 września 1941 r. *O przesiedleniu Niemców z obwodów zaporoskiego, stalińskiego i woroszyłowgradzkiego* przesiedlono we wschodnie obwody ZSRR niemal wszystkich ukraińskich Niemców. Wywózka z obwodu zaporoskiego miała zacząć się 25 września, a zakończyć najpóźniej 2 października, z pozostałych dwóch obwodów trwać miała do 10 października, a więc bardzo krótko. Z obwodu ługańskiego zesłano do kustanajskiego 2590 Niemców, ze stalińskiego – 28 743, z odeskiego i dniepropietrowskiego – 9200, z charkowskiego – 1500⁵³. Szacuje się, że w sumie z terytorium Ukrainy deportowano 250 tys. Niemców. W 1942 r. wśród więźniów GUŁagów było 19 258 Niemców, rok później 18 486⁵⁴. Szacuje się, że na terenie całego Związku Radzieckiego deportowano z miejsc stałego zamieszkania od 438 tys. do 446 tys. obywateli radzieckich niemieckiego pochodzenia, co stanowiło w 1944 r. 66% założonego planu przesiedleń⁵⁵.

Osobnym tematem, niemieszczącym się w ramach niniejszej pracy, pozostają losy mniejszości niemieckiej po deportowaniu. W niektórych obozach i łagrach dla internowanych Niemców i Polaków śmiertelność wynosiła nawet 60%⁵⁶.

⁵¹ Słowa te wypowiedział Andriej Wyszyński, zastępca Ludowego Komisarza Spraw Zagranicznych, w rozmowie z polskim ambasadorem Stanisławem Kotem w 1941 r. Za: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 66.

⁵² W.I. Sergijczuk, *Nimci...*, s. 57.

⁵³ M.F. Buhaj, *Deportaciji naselennia Ukrainy (30-50-i roky)*, „Ukrajński Istorycznyj Żurnał” 1990, nr 11, s. 12-20.

⁵⁴ *Nacionalni procesy w Ukraini. Dokumenty i materiały*, red. W.F. Panibudłasky, Kyjiw 1997, s. 285.

⁵⁵ *Nakazannyj narod. Repressy protywu rossyjskich nemcew*, red.-sost. Y.Ł. Szczerbakowa, Moskwa 1999, s. 100.

⁵⁶ W. Bułdakow, *Kommunistyckeskye repressy. Pałaczy y żertwy*, „Ukrajński humanitarnyj ohlad” 2001, wyp. 5.

Czasy najnowsze

Po odzyskaniu niepodległości Ukraina normatywnie zapewniła swoim mniejszościom narodowym całe spektrum praw politycznych, ekonomicznych i kulturowych. W ramach współpracy międzynarodowej z organizacjami zajmującymi się ochroną praw mniejszości narodowych podjęto próby repatriacji deportowanych w okresie II wojny światowej narodów – Tatarów Krymskich, Greków, Bułgarów i także Niemców. Postanowienia o wysiedleniu z Ukrainy ludności pochodzenia niemieckiego skasowano ostatecznie postanowieniem Rady Ministrów ZSRR 6 czerwca 1991 r., choć zgodę na powrót do miejsc zamieszkania, bez prawa do zwrotu skonfiskowanych majątków, wydano już w 1972 r.⁵⁷

W 1992 r., postanowieniem ówczesnego prezydenta Ukrainy Leonida Krawczuka, powołano do życia Fundację Ukraińsko-Niemiecką, która miała stać się centrum organizacyjnym repatriacji deportowanych w latach 1941-1946 Niemców. Później, w 1993 r., powstała jeszcze Międzynarodowa Ukraińsko-Niemiecka Komisja ds. Deportowanych Niemców Powracających na Ukrainę, ale nie przyniosło to zadowalających efektów⁵⁸. Spodziewano się ok. 500 tys. przesiedleńców, a tylko nieliczna grupa Niemców powróciła wówczas na miejsce zamieszkania swoich rodziców i dziadków – ok. 37 849 osób. Zamieszkali głównie w południowych rejonach kraju – dniepropietrowskim (6396 osób), donieckim (6333), odeskim (3551), zakarpackim (3478), na Krymie (2356), w obwodzie zaporoskim (2330), ługańskim (1958), charkowskim (1475), chersońskim (1450), mikołajewskim (1372), żytomierskim (915), kijowskim (725 plus 791 w samym Kijowie), kryworskim (666), lwowskim (638), czerkaskim (486), winnickim (320), czernihowskim (288), rówieńskim (271) i chmielnickim (270)⁵⁹.

Młoda demokracja ukraińska nie była w stanie zapewnić całkowitej realizacji zobowiązań względem mniejszości narodowych, głównie ze względów ekonomicznych. Większość osób pochodzenia niemieckiego wyrażała chęć wyjazdu do RFN, na co jednak niechętnie patrzyły niemieckie władze. Byłaby to bowiem typowa emigracja zarobkowa, ekonomiczna. Status współczesnej mniejszości niemieckiej w Rosji i na Ukrainie był w tym czasie zasadniczo różny od tego z lat 20. i 30.

⁵⁷ *Deportowani. Krymski tatarzy, bołhary, wirmeny, hreky, nimci. Zbirnyk dokumentiw*, red. Ju. Biłucha, Kyjiw 1994, s. 169.

⁵⁸ Prawne ramy repatriacji ukraińskich Niemców i współpracy międzynarodowej w tym zakresie tworzą: Deklaracja Praw Narodowości Ukrainy (1.11.1991 r.), Umowa między Ukrainą a RFN o współpracy i wzajemnej gwarancji praw i swobód mniejszości narodowych (10.07.1993 r.), Umowa między Ukrainą a RFN o współpracy w sprawach dotyczących członków społeczności niemieckiej mieszkających na Ukrainie (18.07.1997 r. Ustawa No. 493/97 WR), <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/493/97-%D0%B2%D1%80> [10.09.2014].

⁵⁹ F. Zastawnyj, *Heohrafija Ukrajiny*, Lwiv 1994, s. 171.

XX w. – nieodwracalnie zniszczono tradycyjne wiejskie społeczności niemieckie. Większość spośród repatriantów miała zesłowiańszczone nazwiska i nie znała języka niemieckiego. W 2001 r. z 33 300 osób pochodzenia niemieckiego, język niemiecki jako ojczysty zadeklarowało jedynie 12%, pozostali deklarowali jako ojczysty język ukraiński (22%), a zdecydowana większość, bo aż 64%, rosyjski⁶⁰.

Na dzisiejszej Ukrainie funkcjonuje Rada Niemców Ukrainy, organ przedstawicielski mniejszości niemieckiej na Ukrainie oraz ok. 170 różnych organizacji społecznych. Największe z nich to Stowarzyszenie Niemców Ukrainy, Wszekukrańskie Stowarzyszenie „Niemiecka Młodzież na Ukrainie” oraz międzynarodowa organizacja społeczna Towarzystwo Niemców Ukrainy „Відергебурт” (Widerheburth), które skupia 16 różnych organizacji i 12 tys. członków.

Status i charakter dzisiejszej mniejszości niemieckiej na Ukrainie zasadniczo różni się od tego z lat jej największego rozkwitu. Dzisiejsi ukraińscy Niemcy żyją głównie w miastach, w rozproszeniu, słabo znają język ojczysty. Trudno dziś wyrokować, jaka przyszłość czeka tę grupę narodową na Ukrainie, szczególnie w kontekście ostatnich wydarzeń i w odniesieniu do Niemców zamieszkujących na Krymie⁶¹.

German minority in Ukraine An outline of history

Abstract

The article *German minority in Ukraine. An outline of history* is a synthetic work dedicated to the history of German colonization of Ukrainian territories, with special focus on the “Golden Age” of German colonization in southern Ukraine during the reign of Tzarina Catherine II, and the interwar period. The paper presents the population size, distribution, and social structure of German minority, as well as aspects related to the assessment of the assimilation process. The article is based primarily on Ukrainian source compilations and archive materials. It also contains a short description of the current status of German minority in the independent Ukraine.

⁶⁰ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/493/97-%D0%B2%D1%80> [10.09.2014].

⁶¹ Na Krym na początku lat 90. XX w. powróciło około 2500 osób pochodzenia niemieckiego, tworząc dobrze zorganizowaną i zintegrowaną społeczność, <http://uacrisis.org/ua/representatives-of-the-german-and-czech> [10.09.2014].